

*Лапкін А.В.,
к. ю. н., асистент кафедри організації судових
та правоохоронних органів
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

РОЛЬ ПРОКУРОРА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДОСТУПУ ОСОБИ ДО ПРАВОСУДДЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Доступ до правосуддя, виступаючи одним із загально визнаних прав людини і інституціональним принципом судової влади, набуває своєї конкретизації у кожному виді судочинства. У цьому відношенні особливу специфіку має доступність правосуддя у кримінальних справах, яка виявляється, зокрема, у тому, що забезпечення доступу особи до суду у кримінальному провадженні залежить не тільки і не стільки від суду, скільки від прокурора. Зазначене визначає тему дослідження і обумовлює його актуальність.

Проблеми доступності правосуддя були предметом наукових звідок таких учених, як В. В. Городовенко, І. Є. Марочкін, О. М. Овчаренко, Н. Ю. Сакара, В. М. Семенов, О. Г. Шило та ін. Разом з тим, питання ролі прокурора у забезпеченні доступу особи до правосуддя у кримінальному провадженні предметно у вітчизняній юридичній літературі не досліджувалося.

У зв'язку із цим, метою даного наукового дослідження є заповнення теоретичних прогалів щодо розуміння ролі прокурора у забезпеченні доступу особи до правосуддя у кримінальному провадженні, окреслення різних аспектів цієї діяльності, визначення її основних правових засобів.

На міжнародному рівні доступ до суду вважається обов'язковим елементом права на справедливий суд, що знайшло втілення у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод від 1950 р. Із сприйняттям Україною міжнародних стандартів захисту прав людини відповідні положення знайшли втілення у національному законодавстві. На сьогодні доступність правосуддя закріплена і гарантована у ст. 55 Конституції України, ст. 21 КПК, ст. 3 ЦПК, ст. 1 ГПК, ст. 6 КАС, ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» безпосередньо або в контексті права на судовий захист.

Науковці розглядають доступ до правосуддя як невід'ємний елемент і основну гарантію основоположного права особи на судовий захист [1, с. 179]. Доступність правосуддя І. Є. Марочкіним визначається як нормативно закріплена і реально забезпечена можливість без-

перешкодного звернення до суду за захистом своїх прав [2, с. 127]. О. М. Овчаренко розглядає доступність правосуддя як принцип організації та діяльності судової влади, сутність якого полягає у відсутності фактичних і юридичних перешкод для звернення зацікавлених осіб до суду за захистом своїх прав [3, с. 179]. Аналізуючи наведені визначення, можна зробити висновок, що вони акцентують увагу на таких аспектах доступності правосуддя: (а) спрямованість на захист прав і свобод особи; (б) можливість звернення для цього до суду; (в) відсутність перешкод для такого звернення.

Звідси загальний механізм реалізації даного права особи можна уявити таким чином: наявність повноважного суду, покликаного захищати права особи – потреба особи у зверненні до суду за захистом своїх прав – відсутність об'єктивних перешкод у зверненні до суду – отримання особою судового захисту (реалізація права особи на справедливий суд) [4, с. 50]. При цьому доступність правосуддя має декілька вимірів: процесуальний, організаційний, фінансовий. Розглядаючи процесуальний вимір цього явища, варто звернути увагу на те, що у кожному виді судочинства зазначені елементи реалізації права на доступ до правосуддя набувають специфіки, яка найбільш виразно виявляється у сфері кримінального провадження.

Справа в тому, що у цивільному, господарському, адміністративному судочинстві судовий розгляд розпочинається за зверненням зацікавленої особи шляхом пред'явлення нею позову до суду. Те саме із певними застереженнями має місце і у конституційному судочинстві шляхом конституційного звернення або конституційного подання, а у перспективі – конституційної скарги. Відповідні галузі процесуального законодавства майже не регламентують досудового порядку провадження у відповідних справах, обмежуючись лише встановленням загальних вимог до форми та змісту позовних вимог. Однак у сфері кримінального провадження безпосереднього звернення до суду осіб, зацікавлених в отриманні судового захисту, не відбувається. Цьому «заважає» наявність самостійної стадії досудового розслідування, тільки за результатами якої може розпочатися судове провадження.

Хоча в системі кримінального процесу досудове розслідування є однією із восьми виокремлюваних дослідниками стадій, воно створює необхідні передумови для решти стадій кримінального провадження, які є судовими. Як зауважують дослідники, досудове розслідування передує судовому провадженню у першій інстанції і покликане забезпечити його успішне проведення [5, с. 24]. Однак спрямованість досудового розслідування на подальший судовий розгляд (яка виявляється в самій його назві «досудове» - тобто таке, що передує судовому), не виключає того, що ця залежність є оберненою, адже судове прова-

дження здійснюється на підставі та в межах даних, отриманих за наслідками досудового розслідування. Тобто без проведення досудового розслідування (у загальному або спрощеному порядку) судове кримінальне провадження не може відбутися.

У зв'язку із цим постає питання, чи не є наявність у кримінальному провадженні обов'язкової стадії досудового розслідування перешкодою у зверненні особи до суду (наголосимо, що мова при цьому йде про звернення до суду з метою розгляду й вирішення справи по суті, тобто для здійснення ним правосуддя, а не інших функцій судової влади, зокрема судового контролю)? Ця проблема цікавила ще дореволюційних дослідників, у зв'язку із чим І. Я. Фойницький зазначав, що право звертатися до кримінального суду для всіх громадян має бути настільки ж і навіть більш вільним, як і доступ до цивільного суду [6, с. 26]. Однак вказані погляди досі не отримали підтримки з боку вітчизняного законодавця, хоча, приміром, кримінальному процесу Німеччини відомий інститут приватного обвинувача: так іменується потерпілий, який порушує кримінальне переслідування в приватному порядку, якщо прокурор не вступив у справу [7, с. 23].

Можна вважати, що частково модель прямого доступу приватної особи до правосуддя у кримінальних справах реалізувалася в умовах дії КПК України від 1960 р., а саме у справах «приватного обвинувачення», які порушувалися не інакше як за скаргою потерпілого, якому і належало право підтримувати обвинувачення. Такі справи порушувалися судом при безпосередньому зверненні до нього потерпілого зі скаргою, оформленою за правилами складання обвинувального висновку, дізнання і досудове слідство у них не проводилося. Разом з тим, можливість подання таких скарг критикувалася науковцями з огляду на надмірно високі вимоги до скарги потерпілого, внаслідок чого через ці особи позбавляються права на судовий захист у справах приватного обвинувачення [8, с. 99]. У КПК України від 2012 р. від такого порядку законодавець відмовився, внаслідок чого сучасне кримінальне провадження не передбачає звернення до суду з боку приватних осіб.

Натомість згідно із ч. 1 ст. 21 КПК України, яка визначає зміст застави доступу до правосуддя у кримінальному провадженні, кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. При цьому закон не визначає, прямий чи опосередкований доступ до правосуддя надається особі, і хто саме наділяється цим правом.

Відповідаючи на ці питання, слід вказати, що у кримінальному провадженні у доступі до правосуддя найбільше зацікавлені два його учасники, які відстоюють у справі свої приватні права та інтереси: потерпілий і підозрюваний (обвинувачений). Доступ до правосуддя обох

цих суб'єктів є опосередкованим і реалізується за допомогою прокурора, який наділяється виключним правом звертатися до суду для розгляду і вирішення по суті кримінальної справи (провадження). Підстави для такого твердження дають нам положення ч. 2 ст. 284 КПК України, згідно з якими «прокурор зобов'язаний у найкоротший строк після повідомлення особі про підозру здійснити одну з таких дій: 1) закрити кримінальне провадження; 2) звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; 3) звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру», а також ч. 1 ст. 337 КПК України, відповідно до якої судовий розгляд проводиться лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта. Одночасно КПК України не передбачає можливості звернення до суду в кримінальному провадженні інших суб'єктів, крім прокурора.

У зв'язку із цим виникає питання, а чи є сам прокурор суб'єктом права на доступ до правосуддя? На наш погляд, він таким суб'єктом не являється, оскільки наділяється відповідним правом в силу свого посадового становища і керуючись засадою публічності. Прокурор не має у справі будь-якого приватного інтересу, а за його наявності підлягає відводу. Призначення прокурора інше, і полягає у тому, щоб забезпечити у судовому порядку захист прав і свобод особи, суспільних та державних інтересів, порушених кримінальним правопорушенням. Одночасно з цим, він покликаний забезпечувати права й законні інтереси учасників кримінального провадження, передусім потерпілого і підозрюваного (обвинуваченого). Отже, звертаючись до суду в тій чи іншій формі, прокурор реалізує право на доступ до правосуддя інших суб'єктів, а не своє власне.

Зміст права на доступ до правосуддя для потерпілого і підозрюваного розрізняється, як і засоби його реалізації. Можна вважати, що у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення первісний інтерес у доступі до правосуддя має потерпілий. Як обгрунтовувалося нами у попередніх працях [9, с. 140-143], своє право на доступ до правосуддя потерпілий реалізує шляхом набуття ним статусу учасника кримінального процесу. Це обумовлено тим, що за відсутності кримінально-процесуальної компоненти навколо особи, яка стала жертвою злочину, не складається фактичних правовідносин. Як вказував В. Г. Даєв, перехід до конкретних фактичних правовідносин відбувається лише за допомогою правозастосовчого процесу, під час якого встановлюється наявність відповідних правовідносин та їх характер [10, с. 21]. В. М. Савінов зазначав, що визнання особи потерпілим є однією із важливих гарантій загалом усіх його прав і законних інтересів, оскільки

саме з цього моменту особа набуває можливість активно брати участь у процесі [11, с. 11]. Отже, діяльність із забезпечення прав потерпілого набуває юридичного значення лише після об'єктивації особи як потерпілого, «визнання потерпілого потерпілим». В той же час, останнє можливо лише у розпочатому кримінальному провадженні. Таким чином, право доступу потерпілого до правосуддя послідовно реалізується на трьох етапах: на етапі прийому, розгляду та вирішення заяв та повідомлень про кримінальні правопорушення; на етапі початку досудового розслідування; на етапі визнання особи потерпілим у кримінальному провадженні.

В умовах дії КПК України від 2012 р. ці етапи максимально синхронізовані у часі і за процесуальною формою. Так, згідно із ч. 2 ст. 55 КПК України, права і обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. В свою чергу, досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, яке здійснюється невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення (ст. 214 КПК України).

З огляду на те, що право потерпілого на доступ до правосуддя включає у себе не лише діяльність суду, а й органів дізнання, досудового слідства і прокурора, до яких потерпілий вправі звернутися для захисту своїх прав та інтересів, порушених злочином [12, с. 25], вважаємо, що у сфері кримінального провадження вирішального значення для потерпілого набуває можливість забезпечення його прав і законних інтересів з боку всієї системи кримінальної юстиції. Таким чином, право потерпілого на доступ до правосуддя повинне розглядатися більш широко, ніж «доступ до суду», і включати доступність для потерпілого всієї системи кримінального судочинства, передбачаючи можливість вимагати як судового розгляду, так і проведення досудового розслідування [13, с. 63; 14, с. 42]. Важливу роль у реалізації цього права потерпілого відіграє прокурор, наглядаючи за повнотою приймання заяв та повідомлень про злочини, своєчасністю початку досудового розслідування, виконанням вимог закону щодо визнання осіб потерпілими. Отже, право потерпілого на доступ до правосуддя треба визначити як його реальну, гарантовану законом і забезпечену відповідними засобами, можливість безперешкодного звернення до органів і процедур кримінальної юстиції з метою захисту своїх прав.

Доступ до правосуддя підозрюваного (обвинуваченого) має де-що інший характер, і полягає у можливості якомога швидше постати перед судом для розгляду пред'явленого йому обвинувачення. Очевидно, що на відміну від потерпілого, така особа за загальним правилом не зацікавлена у доступі до правосуддя «в широкому значенні», отри-

манні підозри і супутньому обмеженні своїх прав. Виняток із цього правила виникає, можливо, лише в ситуаціях «явки з повинною», коли особа добровільно повідомляє про вчинене нею кримінальне правопорушення, щоб понести за нього заслужену відповідальність, або ж у разі затримання особи, проте в останньому випадку законодавець синхронізує це із повідомленням про підозру. Проте в цих та інших випадках набуття особою статусу підозрюваного відбувається за участі прокурора, який має право повідомляти особі про підозру або погоджувати відповідне повідомлення, складене слідчим.

В інших випадках приватний (хоча і не завжди законний) інтерес особи полягає у тому, щоб залишатися поза будь-якими підозрами у вчиненні кримінального правопорушення. Однак після повідомлення про підозру, яке саме по собі кидає тінь на її честь і репутацію, а також в більшості випадків передбачає застосування заходів забезпечення кримінального провадження, які обмежують її права (запобіжних заходів тощо) особа стає безпосередньо зацікавленою у тому, щоб це становище певним чином якомога швидше припинилося. В свою чергу, це можливо у разі, коли особа постане перед судом, або навпаки, коли кримінальне провадження буде закрите.

З урахуванням цього, законодавець визначає право кожного, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрито. Зазначене положення передбачене ч. 5 ст. 28 КПК України в якості одного із елементів засади розумних строків кримінального провадження, однак воно рівною мірою заслуговує на визнання одним із елементів доступності правосуддя для підозрюваного.

Показовий той факт, що вказана законодавча норма майже повністю дублюється у ч. 1 ст. 283 КПК України, згідно з якою особа має право на розгляд обвинувачення проти неї в суді в найкоротший строк або на його припинення шляхом закриття провадження. Обидва ці варіанти пов'язані із закінченням досудового розслідування, суб'єктом якого виступає прокурор. Загалом, в даному контексті коректніше говорити про доступ до правосуддя підозрюваного, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 42 КПК України, обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду. Отже, з набуттям статусу обвинуваченого особа реалізує своє право на доступ до суду, що, в свою чергу, безпосередньо залежить від прокурора. Таким чином, право підозрюваного на доступ до правосуддя можна визначити як його можливість постати у найкоротший строк після набуття відповідного процесуального статусу перед судом для розгляду і вирішення по суті пред'явленого йому обвинувачення.

Отже, не зважаючи на наведені відмінності, у кримінальному провадженні реалізація прав потерпілого і підозрюваного на доступ до

правосуддя має дві загальні складові: (1) можливість набуття ними відповідного процесуального статусу або доступ до правосуддя у широкому значенні; (2) можливість постати перед судом або доступ до правосуддя у вузькому значенні.

На другому етапі законні інтереси потерпілого і підозрюваного у доступі до суду збігаються, а єдиним суб'єктом реалізації відповідного їх права на доступ до правосуддя виявляється прокурор, до виключної компетенції якого належить закінчення досудового розслідування в одній із передбачених ч. 2 ст. 283 КПК України форм. При цьому, хоча право закрити кримінальне провадження на деяких підставах надається слідчому, останній реалізує його лише за умови, що в даному кримінальному провадженні жодній особі не повідомлялося про підозру (ч. 4 ст. 284 КПК України). Натомість тільки прокурор може закрити кримінальне провадження щодо підозрюваного, як і звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Таким чином, можна зробити висновок про «монополію» прокурора на звернення до суду, яке, як було вказано вище, є одним із головних елементів доступності правосуддя. Однак, на нашу думку, розглядати це в якості перешкоди доступу до правосуддя інших суб'єктів не можна. Об'єктивні особливості кримінального судочинства, пов'язані із особливим порядком процесу доказування, можливістю обмеження прав особи при проведенні процесуальної діяльності, застосуванням примусових забезпечувальних заходів, підвищеною «ціною помилки» правосуддя у кримінальних справах зумовлюють необхідність уніфікації і централізації суб'єкта звернення до суду в кримінальному провадженні. Всім вимогам, які до нього у зв'язку з цим ставляться (наприклад, високий юридичний фаховий рівень, професійний характер діяльності, неупередженість і об'єктивність, виконання своїх обов'язків на засадах публічності тощо) відповідає лише прокурор. В свою чергу, такий обов'язок об'єктивно неможливо було б покласти на самих потерпілих, яким для цього бракує юридичних знань та професійних засобів для збору і оформлення доказів; адвокатів, які хоча і є професіоналами, які пов'язані інтересами свого клієнта; підозрюваних і їх захисників, які реалізують діаметрально протилежні інтереси у справі. Тож визначення прокурора в якості виключного суб'єкта реалізації права особи на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні уявляється цілком виправданим і є єдино можливим варіантом вирішення цього питання.

Також слід враховувати, що покладення на прокурора відповідного обов'язку відповідає здійснюваній ним функції обвинувачення, і, таким чином, впливає із самої сутності змагального кримінального процесу. Крім того, варто звернути увагу на погляди дослідників стосовно позовної природи звернення прокурора до суду в кримінальному провадженні, за якої функцію позовної заяви у кримінальному процесі

виконує обвинувальний акт. Пред'явлений у передбаченому процесуальним законом порядку, він передбачає обов'язковість судового розгляду справи і винесення рішення по суті [15, с. 80-81]. Отже, особливістю кримінального судочинства є те, що право пред'явлення позову у ньому надається визначеному суб'єкту – прокурору. У цьому відношенні досудове розслідування може розглядатися як регламентована законом діяльність прокурора по встановленню приводів і підстав пред'явлення кримінального позову, його підготовці і належному оформленню.

Оскільки прокурор наділяється правом пред'явлення кримінального позову, йому ж надається повноваження змінити, доповнити його, а також відмовитися від своїх вимог. Ці правомочності, типові для позивача у будь-якому виді судочинства, у кримінальному провадженні об'єктивуються у повноваженнях прокурора змінити обвинувачення, висунути додаткове обвинувачення або відмовитися від підтримання державного обвинувачення в суді. Однак при цьому прокурор, забезпечуючи право на доступ до правосуддя потерпілого, не може одноосібно розпоряджатися долею обвинувачення. Саме в цьому контексті можна розглядати надання потерпілому права підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі в разі зміни прокурором обвинувачення у сторону пом'якшення (ч. 3 ст. 338 КПК України), а також підтримувати обвинувачення в суді, користуючись всіма правами сторони обвинувачення під час судового розгляду, в результаті відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення (ч. 4 ст. 340 КПК України).

Висновки. Характерною особливістю реалізації права особи на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні є її забезпечення прокурором. Прокурор забезпечує доступ осіб до кримінального правосуддя в широкому значенні, як до системи органів і процедур кримінальної юстиції, беручи активну участь у набутті відповідними особами статусу потерпілого або підозрюваного, який надає їм можливість реалізувати свої процесуальні права і обов'язки в якості учасників кримінального провадження. Також виключно прокурор реалізує права потерпілого і підозрюваного на доступ до правосуддя у вузькому значенні, як доступу до суду, який на підставі та в межах кримінального позову прокурора, оформленого у вигляді обвинувального акта, розглядає і вирішує по суті кримінальну справу за активної участі прокурора – державного обвинувача. Прокурор володіє монопольним правом на звернення до суду у кримінальному провадженні, однак реалізує його не у своїх власних інтересах, а задля забезпечення права на справедливий суд для потерпілого, обвинуваченого, інших учасників процесу, судового захисту прав і законних інтересів, порушених внаслідок вчинення кримінального правопорушення.

Список літератури:

1. Шило О. Г. Доступність правосуддя: деякі кримінально-процесуальні питання / О. Г. Шило // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць: Вип. 10. – Х.: «Право». – 2005. – С. 179-185.
2. Марочкін І. Є. Доступність правосуддя / І. Є. Марочкін // Проблеми законності: Респ. міжвідомч. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2003. – Вип. 58. – С. 125-131.
3. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія / О. М. Овчаренко. – Х.: Право, 2008. – 304 с.
4. Лапкін А. В. Судове право України: навч. посіб. у схемах / А. В. Лапкін. – Х.: Право, 2016. – 148 с.
5. Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х.: Право, 2013. – 824 с.
6. Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницький. – СПб., 1996. – Т. 2. – 607 с.
7. Калиновский К. Б. Уголовный процесс современных зарубежных государств: Учебное пособие / К. Б. Калиновский. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2000. – 48 с.
8. Попелюшко В. Справи приватного обвинувачення: актуальні проблеми, законодавчі парадокси / В. Попелюшко // Право України. – 2003. – № 4. – С. 98-100.
9. Лапкін А. В. Роль прокурора в забезпеченні прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному судочинстві України: монографія / А. В. Лапкін. – Х.: Право, 2012. – 264 с.
10. Даев В. Г. Взаимосвязь уголовного права и процесса / В. Г. Даев. – Л.: ЛГУ, 1982. – 112 с.
11. Савинов В. Н. Потерпевший в уголовном процессе (сравнительно-правовое исследование): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. Н. Савинов. – Ярославль, 1977. – 178 с.
12. Чекулаев Д. П. Потерпевший: доступ к правосудию и компенсация причиненного ущерба / Д. П. Чекулаев. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – 264 с.
13. Лазарева В. А. Судебная власть и ее реализация в уголовном процессе / В. А. Лазарева. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 1999. – 136 с.
14. Михайленко О. Про систему елементів доступності громадян до правосуддя / О. Михайленко // Вісник Академії прокуратури України. – 2007. – № 3. – С. 39-43.
15. Полянский Н. Н. Проблемы судебного права / Н. Н. Полянский, М. С. Строгович, В. М. Савицкий, А. А. Мельников; под. ред. В. М. Савицкого. – М.: Наука, 1983. – 224 с.